

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.24>

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ

Демянішин Я.В.,
*аспірант кафедри філософії,
іноземних мов та соціально-гуманітарних дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
НУ «Одеська юридична академія»
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8744-2828>*

Демянішин Я.В. Становлення та розвиток ідеї гарантії прав і свобод людини та громадянина в теоретико-правовій спадщині України.

Стаття присвячена аналізу історичного розвитку та формування ідей гарантії прав і свобод людини та громадянина в контексті теоретико-правової спадщини України. Досліджені ключові етапи еволюції правових ідей, від давніх часів до сучасності, відзначаючи вплив різних історичних періодів на формування сучасної концепції прав людини. Знання історичного досвіду та теоретичних основ гарантії прав людини допомагає формувати стратегії та політики, здатні забезпечити реальний захист основоположних прав і свобод в умовах, коли вони піддаються загрозам з боку зовнішньої агресії та внутрішніх викликів. В статті зосереджена увага на важливості розвитку природно-правової концепції, базованих на принципах свободи, рівності та справедливості, які вважаються фундаментальними для розуміння прав людини. Особливе місце в аналізі займає вивчення Литовського статуту, магдебурзького права та роль полемічних творів у розвитку правової свідомості. Автори вказують на багатогранність підходів до вивчення прав людини, їх походження, змісту та співвідношення з державою, підкреслюючи значення демократичних режимів у закріпленні та забезпеченні прав і свобод. У висновках підкреслюється, що уявлення про права людини як природні та первинні є визначальними для розвитку української політико-правової думки, що сприяло формуванню правової держави та громадянського суспільства в Україні. В контексті повоєнного відновлення, автори наголошують на критичній важливості дотримання та забезпечення прав і свобод людини як основи для відновлення та розвитку демократичного суспільства. Демократичні режими, що сповідають принципи свободи, рівності та справедливості, є ключовими для ефективного відновлення та стабілізації суспільства. Залучення міжнародних стандартів прав людини та їх інтеграція у національну політику стануть запорукою успішного повоєнного відновлення, водночас закладаючи міцний фундамент для майбутнього розвитку України.

Ключові слова: гарантії прав і свобод людини і громадянина, теоретико-правова спадщина, рівність, справедливість, історико-правове дослідження.

Demianishyn Y.V. Formation and development of the idea of guaranteeing human and civil rights and freedoms in the theoretical and legal heritage of Ukraine.

The article is devoted to the analysis of historical development and formation of the ideas of guaranteeing human and civil rights and freedoms in the context of the theoretical and legal heritage of Ukraine. The author examines the key stages of the evolution of legal ideas, from ancient times to the present, noting the influence of different historical periods on the formation of the modern concept of human rights. Knowledge of the historical experience and theoretical foundations of human rights guarantees helps to formulate strategies and policies that can ensure real protection of fundamental rights and freedoms in conditions when they are threatened by external aggression and internal challenges. The article focuses on the importance of developing a natural law concept based on the principles of freedom, equality and justice, which are considered fundamental to understanding human rights. A special place in the analysis is occupied by the study of the Lithuanian Statute, Magdeburg Law

and the role of polemical works in the development of legal consciousness. The authors point to the multifaceted approaches to the study of human rights, their origin, content and relationship with the state, emphasising the importance of democratic regimes in the consolidation and enforcement of rights and freedoms. The conclusions emphasise that the notion of human rights as natural and primary is crucial for the development of Ukrainian political and legal thought, which contributed to the formation of the rule of law and civil society in Ukraine. In the context of post-war reconstruction, the authors emphasise the critical importance of respecting and ensuring human rights and freedoms as a basis for the restoration and development of a democratic society. Democratic regimes that uphold the principles of freedom, equality and justice are key to the effective reconstruction and stabilisation of society. The adoption of international human rights standards and their integration into national policies will be key to successful post-war reconstruction, while laying a solid foundation for Ukraine's future development.

Key words: guarantees of human and civil rights and freedoms, theoretical and legal heritage, equality, justice, historical and legal research.

Розгляд прав людини, їхнього походження, соціальних витоків та історичної значущості відіграє ключову роль у дослідженні еволюції людських цивілізацій. Протягом тисячоліть цей правовий інститут проходив шлях свого розвитку, отримуючи внесок від незліченних поколінь філософів, політиків та юристів, які заклали фундамент для сучасного розуміння прав людини. Актуальність теми прав людини зумовлює необхідність глибокого аналізу та переосмислення теоретико-правової спадщини України через призму фундаментальних цінностей людства. Важливо враховувати як історичний контекст, так і сучасні виклики при вивченні концепцій, які відображають українські погляди на реалізацію прав та свобод людини, розбудову місцевого самоврядування, становлення суверенної та незалежної демократичної держави.

Постановка проблеми. Дослідження теоретико-правової спадщини України щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина в історичному контексті та в умовах сучасних викликів дозволяє не лише глибше зрозуміти коріння та еволюцію цих ідей, але й виявити ефективні механізми їх застосування та розвитку в сучасних умовах. Знання історичного досвіду та теоретичних основ гарантій прав людини допомагає формувати стратегії та політики, здатні забезпечити реальний захист основоположних прав і свобод в умовах, коли вони піддаються загрозам з боку зовнішньої агресії та внутрішніх викликів. Особливо це стає актуальним, коли Україна, переживаючи складні випробування, прагне підтримувати демократичні стандарти, гуманітарні принципи та правові норми, що відповідають міжнародним зобов'язанням.

Аналіз досліджень і публікацій охоплює широкий спектр історичних епох і вчених, котрі внесли значний вклад у розвиток теоретико-правових ідей про гарантії прав і свобод людини та громадянина в Україні. Від Стародавнього звичаєвого права Київської Русі до гуманістичних підходів епохи Просвітництва, від магдебурзького права до революційних ідей XIX-XX століть, дослідження висвітлюють еволюцію поглядів на права та свободи особистості. Окрема увага приділяється Конституції Пилипа Орлика як піонерському документу, який заклав основи демократичного устрою та прав людини в Україні, а також внеску таких вчених як Михайло Драгоманов, Максим Ковалевський, Богдан Кістяківський у формування правових доктрин.

Метою статті є аналіз становлення та розвитку ідей гарантій прав і свобод людини та громадянина в теоретико-правовій спадщині України, від давніх часів до сучасності.

Вклад основного матеріалу. Права та свободи людитни займають центральне місце в історичній еволюції правових і філософських доктрин, аналізуючись через призму різноманітних світоглядних підходів, включаючи політичний, етичний, філософський, релігійний та юридичний. Незалежно від характеру політичного устрою чи домінування певного режиму в державі, взаємовідносини між правами і свободами особистості та державною владою відіграють ключову роль не лише в теоретичному та філософському контексті, але й у практичному вимірі.

Інформацію про рівень та динаміку розвитку прав і свобод особистості можна отримати з аналізу історичних документів та правових пам'яток, що були створені на землях сучасної України протягом її багатотисячолітньої історії.

Стародавнє звичаєве право, попри те, що воно санкціонувало владу феодалів, одночасно виступало як обмежувач їхньої волі, закладаючи правові основи захисту для менш привілейованих прошарків суспільства. Проявом справжнього народовладдя слугували «ряди» – угоди між громадою та її правителями, серед основних вимог до яких входило «не ображати народу». У ви-

падках невиконання князем своїх зобов'язань, громада мала право на віче зняти його з правління, як це сталося у 1067 році з князем Ізяславом за рішенням Київського віча та у 1078 році з князем Всеволодом за вердиктом Чернігівського віча.

У дослідженні історико-правових аспектів розвитку людських прав і свобод вагомий внесок вніс П. Русин (1450–1517 рр.), чия діяльність відзначена глибокими роздумами про сутність людського буття та ідентичність особистості. Русин вважав історію могутнім вчителем, який підкреслює активну роль людини в історичному процесі, заперечуючи фаталістичне бачення долі та підкреслюючи значення людської діяльності. В контексті розвитку правової держави, філософія П. Русина підкреслює ідею, що держава має служити людині, а інтелектуальний та історичний розвиток суспільства має сприяти формуванню громадянського суспільства, де права та свободи вважаються фундаментом цивілізованого порядку [1, с. 87].

Іншим значущим представником українського гуманізму XVI ст. є С. Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.), знаний за свої прогресивні погляди на закони та свободу. Він аргументував, що справедливі закони слугують основою свободи та гідності, виступаючи гарантією збереження цих високих цінностей в суспільстві. Особливістю державного устрою, яку виокремлюють обидва мислителі, є усвідомлення взаємозалежності прав і обов'язків громадян та держави [2, с. 8].

Важливо підкреслити унікальність «Руської Правди» як першого документа, що закладав основи феодального законодавства на теренах Київської Русі, який вирізнявся серед схожих європейських законодавчих актів свого часу завдяки прогресивним принципам та юридичним новаціям. «Руська Правда» поєднувала в собі як правові, так і етичні директиви, основоположним елементом яких було поняття справедливості. У кодексі право і справедливість інтерпретувалися як синоніми, що вказувало на справедливий суд і законність у широкому розумінні цих термінів, охоплюючи правові засади державного управління [3, с. 56].

У контексті юридичного спадку, який залишив період інкорпорації українських територій до Велико-го князівства Литовського, особливу увагу заслуговує I Литовський статут. Цей фундаментальний збір законів, який пройшов через три редакції (1529, 1566, 1588 років), відображає ключові юридичні принципи Литовської держави того часу. Законодавчий акт закріплював принципи рівності перед законом, забезпечуючи, щоб судові розгляди велися відповідно до встановлених норм незалежно від матеріального стану чи соціального походження особи. Статут робив акцент на індивідуальній відповідальності кожної особи перед законом, відкидаючи колективну відповідальність. Хоча статут і містив положення, характерні для феодального ладу, включаючи власність на землю, закріпачення селянства та інші форми особистої залежності, він також закладав основи для подальшого розвитку ідей людських прав, які згодом стали частиною універсального набору моральних та правових стандартів [4].

З початку XIV століття, значна кількість міст Закарпаття, що входили до складу Угорщини, а згодом і міста Правобережної, а потім Лівобережної України у другій половині XIV століття, отримали магдебурзьке право. Це право надавало містам автономію від місцевих феодалів, проголошуючи мешканців формально вільними особами, що мали певні привілеї та пільги. Період входження українських територій до складу Речі Посполитої привернув нову увагу до питань прав і свобод людини, особливо у контексті соціально-економічного та релігійного тиску, який посилювався після укладення Брестської церковної унії. Особливо ці питання відображені у полемічних творах того часу [5, с. 290].

Христофор Філарет у своїх роботах, захищаючи інтереси широких верств населення, акцентував на ідеї природної та релігійно обґрунтованої рівності людей. Він виступав за договірні засади відносин між монархом і підданими, де король визнавався як захисник прав і свобод, покладаючи на кожного громадянина відповідальність за охорону власних прав, включаючи соціально-економічні та релігійні аспекти [6, с. 489].

В контексті розвитку правових ідеалів на українських землях, творчість Івана Вишенського виступає як важливий маркер ідеологічних змін, орієнтованих на демократію та селянські інтереси. Вишенський стверджує, що всі люди, незалежно від їх соціального статусу, є рівними, оскільки походять від одного божественного джерела. Ця ідея рівності пронизує його погляди на владу, де навіть монархи, з його точки зору, перевершують інших лише завдяки наданим їм владним повноваженням, але залишаються рівними усім людям у плоті та крові. Також Вишенський вводить ідею майнової рівності, вбачаючи в ній втілення християнських принципів спільності та братерства. Він закликає до спільного володіння майном як до основи справедливого суспільства, відштовхуючись від навчань Христа [7, с. 54].

В історичному контексті розвитку правових ідей на теренах України, значне місце займає філософська спадщина Інокентія Гізеля, який у XVII столітті акцентував на значенні природного права, ставлячи його як основу для людської поведінки, що іде вище за диктати релігійних доктрин. Його підхід до моральності, базованої на природному праві та розумі, відкрив новий вимір у розумінні законів природи як керманців людських дій [8, с. 317].

Наукові пошуки Теофана Прокоповича, які охоплювали XVII-XVIII століття, продемонстрували рішучий злам у відношенні до традиційного світосприйняття, вбачаючи у свободі людини не тільки право, але й обов'язок до саморозвитку та самопізнання. Він виступав за відокремлення наукового знання від релігійних догм, підтримуючи ідею вільного дослідження як шляху до істини. Прокопович підкреслював велич людини через її інтелектуальні здобутки, незалежно від релігійних визначень [9, с. 324].

У цьому ж контексті, праці Петра Івановича Ліницького відображають ідеалістичний підхід до філософії, виходячи з припущення, що розум і самосвідомість людини є ключовими елементами її взаємодії зі світом. Ліницький вважав, що філософське дослідження відкриває нові перспективи для розуміння природи людини та її місця в універсумі, акцентуючи на активності, чесності та добросовісності як основах людської діяльності [10, с. 45].

У XVIII столітті на теренах України відбувся значний розвиток ідей, пов'язаних із правами та свободами людини, що знайшло своє відображення у працях видатних мислителів того часу. Видатний представник цього напрямку, Григорій Сковорода, розробив філософію, що виходила за межі прийнятих норм і засновувалася на ідеї природної рівності та справедливості, що слугує основою для гармонійного суспільства. Він стверджував, що кожна особа повинна працювати відповідно до своїх природних здібностей та покликання, що є ключем до успіху демократичної республіки [11, с. 431].

В епоху Просвітництва, яка ознаменувалася активним розвитком правових ідей, Яків Козельський, підкреслюючи значення урядових реформ і освіти в трансформації суспільства, однозначно виступав за розширення концепції природних прав, вбачаючи в них основу для рівності у всіх сферах життя спільноти. Він акцентував на критичній важливості забезпечення гармонії між особистими інтересами громадян та загальнодержавними цілями. Козельський, вступаючи в діалог з доктриною Томаса Гоббса, розробляв теорію взаємовідповідальності між владою та народом, підкреслюючи право громадян на розрив договору з правителем у разі його невиконання або порушення умов [12, с. 68].

У XVIII столітті українська політико-правова думка досягла значного прогресу, особливо з появою Конституції Пилипа Орлика у 1710 році, яка стала піонерським документом у визначенні правових засад незалежної України. Орликівська Конституція знаменує собою ключовий момент у формуванні української конституційної традиції, акцентуючи на обов'язку влади бути відповідальною перед населенням, проголошуючи рівність усіх перед законом та наголошуючи на праві кожного на приватну власність. Незважаючи на те, що деякі дослідники вказують на недоліки Конституції Пилипа Орлика, її історичне значення у визначенні правових засад незалежності та вільного розвитку України є беззаперечним [13, с. 15].

У XIX столітті в Україні спостерігалася активізація розвитку політичної та правової думки, що була зумовлена зміною соціально-економічних умов, пов'язаних зі згасанням феодальних порядків та появою капіталістичних відносин. Важливим етапом у розвитку ліберальних та демократичних ідей стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства, до якого входили видатні особистості того часу, зокрема Тарас Шевченко та Микола Костомаров.

Тарас Шевченко, виступаючи проти абсолютної монархії, обстоював концепцію буржуазної республіки, де відсутнє одноосібне правління та існують представницькі органи влади, забезпечуючи рівність прав для всіх громадян. Він вважав, що лише «праведний закон», який втілює ідеали правди та справедливості, може слугувати захистом від будь-яких форм свавілля. Однак Шевченко також наголошував, що в умовах суспільної нерівності, закон не може вважатися справедливим [14, с. 235].

Микола Костомаров, як ідеолог лібералізму, підкреслював значення федеративного устрою та республіканської форми правління для забезпечення громадянських свобод. Він виступав за скасування кріпосного права, за запровадження юридичної рівності, відмову від смертної кари та забезпечення свободи слова, віросповідання та освіти. Костомаров наголошував на необхідності вільного господарювання та розвитку освітньої сфери як ключових умов для прогресивного розвитку суспільства [15, с. 23].

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895 рр.) відіграв вирішальну роль у формуванні ліберально-демократичної політичної та правової теорії в Україні. Він запропонував комплексну державно-правову концепцію, яка передбачала поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, що відображає основоположні принципи сучасної правової держави, де захист прав та свобод громадян є фундаментальною вимогою. Центральним елементом в доктрині Драгоманова є поняття прав людини, яке виступає як основа для всієї конституційно-правової системи, включаючи конституційні принципи, державне будівництво, місцеве самоврядування, федералізм та децентралізацію. Він розглядав людську особистість як вищу цінність, прагнення до свободи та добробуту якої є основоположним для розбудови справедливого суспільства [16, с. 124].

Внесок Максима Ковалевського у розвиток української державно-правової думки наприкінці XIX – на початку XX століття має особливе значення, оскільки його роботи поклали основу для розуміння механізмів гарантування прав і свобод громадян в контексті формування правової держави. Ковалевський, розглядаючи державу як структуру, що забезпечує порядок і безпеку, акцентував на необхідності обмеження державного авторитаризму та втручання у життя індивідів. Він вважав, що влада повинна діяти в межах автономії особистості, відстоюючи принципи правового регулювання суспільних відносин, також наголошував на важливості конституційно закріплених прав і свобод, вважаючи, що вони повинні мати вищу юридичну силу порівняно зі звичайними законами [17, с. 65].

Богдан Кістяківський, своєю чергою, продовжив дослідження взаємозв'язку між індивідом і державою, акцентуючи на значенні духовних цінностей людини у правовому полі. Він розробив теорію правової держави, що ґрунтується на пріоритеті закону та невід'ємних правах індивіда, які не залежать від держави. Кістяківський підкреслював, що свобода особистості – це не лише відсутність зовнішнього примусу, а й можливість реалізації внутрішнього потенціалу в умовах соціальної гармонії [18, с. 110].

Серед видатних постатей цього періоду слід виділити Івана Франка, чия робота суттєво вплинула на формування політичної та правової ідеології в Україні. Він критично ставився до абсолютизму влади, вважаючи, що правова система часто слугує не захисту, а прикриттю для беззаконня. В роботах Франка досліджується дихотомія між «правом» та «законом», де право не завжди відображає істинні свободи та гарантії, що повинні бути забезпечені законодавчо [19, с. 45].

Леся Українка, відома українська поетеса та громадська діячка, також зробила вагомий внесок у дискусії про відносини між державою та особистістю, акцентуючи на необхідності забезпечення свободи як основи для реалізації особистості. Вона підкреслювала, що економічна та політична свобода є критично важливими для справжньої реалізації особистісних прав, вказуючи на те, що формальне закріплення прав у юридичних документах не гарантує їх вільного виконання в умовах авторитарної держави [20, с. 184].

Права людини, в контексті розвитку правової держави, не лише виступають як основна якість, але й як кінцева мета всіх державних зусиль. Реалізація цих прав стає виміром успішності державного управління та індикатором гуманності суспільства. Конституційні проекти та програми політичних партій кінця XIX – початку XX століть, зокрема III і IV Універсали Центральної Ради, стали практичним втіленням ідей прав людини, закріплюючи низку основоположних свобод. Вони проголосили не тільки політичну незалежність України, але й встановили широкий спектр громадянських прав і свобод, від свободи слова до прав на національно-територіальну автономію, підкреслюючи універсальність і непорушність прав людини в основі державності [21, с. 234].

У сучасних дослідженнях питання правової держави і забезпечення прав та свобод людини займають центральне місце в дебатах щодо вдосконалення державного управління та правової системи. О. В. Турута, зокрема, підкреслює, що сутність правової держави полягає в обмеженні влади правами і свободами індивіда, виділяючи їх як основну протизагу державному всесиллю. Вона стверджує, що пріоритет прав людини перед державою є фундаментальним принципом, на якому має базуватися сучасна правова держава, метою якої є забезпечення свободи індивіда і захист його від будь-якого неправомірного втручання. Проте, як вказує Турута, існує проблема декларативності прав та свобод без забезпечення ефективних механізмів їх реалізації у повсякденному житті. Реальна здатність індивіда користуватися своїми правами в конкретних соціальних умовах є ключовим аспектом функціонування правової держави [22, с. 24]. С. Булавіна визначає правову державу як таку, де через юридичні механізми досягається максимальне реалізування, охорона і захист основних прав людини [23, с. 8].

Висновки. Історія розвитку вітчизняної політико-правової думки, що опирається на категорії «свобода», «рівність», «справедливість», набуває особливого значення в контексті відновлення держави після війни. Ці фундаментальні цінності, визнані та розвинуті українськими мислителями впродовж століть, мають слугувати основою для відбудови справедливого та демократичного суспільства, де права кожної особи захищені та гарантовані. Поліваріативність теоретичних підходів, які охоплюють різноманітні аспекти прав людини – від їх природного походження до співвідношення особи та держави – актуалізуються в умовах повоєнної реалії. Важливо, аби відбудова держави відбувалася з урахуванням невід’ємних прав людини, що є незмінними та невідчужуваними, щоб забезпечити кожному гідне існування, свободу та безпеку. Українські мислителі та їхній внесок у розвиток правових ідей підтверджують, що справжнє відновлення можливе лише на основі поваги до особистої свободи та реалізації прав людини. Прогресивна українська політико-правова думка, яка визнає людину творцем власного щастя та владию своєю долі, надає необхідний фундамент для побудови сильної, незалежної та демократичної держави в повоєнний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Русин П. Вибрані твори. Українська поезія XVI ст. Київ: Рад. письменник, 1987. 287 с.
2. Сас П.М. Українсько-польський мислитель доби Відродження. Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу. *УІЖ*, 1991. № 1. С. 6–14.
3. Білецький Л. Руська правда й історія її тексту; ред. Ю. Книш. Вінніпег: Укр. Вільна Акад. Наук в Канаді, 1993. 166 с.
4. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2002. 464 с.
5. Магдебургське право. Українська Радянська енциклопедія / головна редкол.: О.К. Антонов, Б.М. Бабій, Ф.С. Бабмичев та ін. Видання друге. Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії, 1981. Т. 6: Куликів Мікроклімат. С. 290.
6. «Антиризис» або апологія проти Христофора Філалета у двох текстах: західноруському (1599 р.) і польському (1600 р.). Пам’ятки полемічної літератури в Західній Русі. Книга третя, 1903. Т. XIX. С. 477–982.
7. Пінчук С. Іван Вишенський: Життя і творчість. Київ, 1968. С. 54.
8. Гізель І. Вибрані твори в 3-х томах. (Л. Довга, ред.). Київ–Львів: Свічадо, 2011. № 8. С. 313–329.
9. Christianae orthodoxae Theologiae in Academia Kiowienski a Theophane Prokopowicz eivsdem Academiae rectore, postea archiepiscopo Novogrodensi, adornatae et propositae. Lipsiae: Ex Officina Breitkopf, 1782. V. I. 1232 s.
10. Слюсарчук Р.О. Погляди П. Ліницького на суспільство. Київ, 1999. 345 с.
11. Філософія Григорія Сковороди. Філософія: мислителі, ідеї, концепції. Київ, 2005. С. 430–435.
12. Дмитриченко В.С. До полеміки про двох Я.П. Козельських / З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні / АН УРСР, Ін-т філософії ; [відп. ред. Д.Х. Остриянин]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1956. С. 65–76.
13. Конституція Пилипа Орлика (1710 р.) – перший конституційний акт України. *Наука сьогодні*. 2006. № 40. С. 15-16.
14. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. Київ: Альтернатива, 2005. 704 с.
15. Костомаров М.І. «Закон Божий». Книга буття українського народу. Київ: Либідь, 1991. 40 с.
16. Драгоманівський збірник: «Вільна спілка» та сучас. укр. конституціоналізм / Фонд сприяння розвитку укр. прав. думки та пропаганди державниц. традицій «Право для України»; за ред. Т.Г. Андрусяка; [Пер. з фр. І.Б. Качур]. Львів: Світ, 1996. 254 с.
17. Максим Максимович Ковалевський: біобібліогр. покажч. / авт. передм., уклад. О.М. Богдашина; бібліогр. ред. С.Б. Глибицька. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2021. 196 с.
18. Тимошенко В.І. Кістяківський Богдан Олександрович / Юридична енциклопедія: в 6 т. / Гол. редкол. Ю.С. Шемшученко. Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 3. С. 110-111.
19. Кобилецький Ю.С. Поетична творчість Івана Франка; ред. та передм. О.І. Білецького. Київ: Держ. вид-во худож. літ., 1946. 157 с.

20. Леся Українка: погляд з ХХІ століття / Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2004. С. 182–187.
21. Історія держави і права України: практикум / М.Ю. Бурдін, О.А. Гавриленко, І.Д. Коцан, І.А. Логвиненко та ін.; за ред М.Ю. Бурдіна. Харків: ФОП Бровін О.В., 2017. 444 с.
22. Турута О.В., Дубина Н.А. Становлення і розвиток ідеї прав і свобод людини в Україні. Право і суспільство, 2015. № 4. С. 21–27.
23. Булавіна С. Генеза гарантій прав та свобод людини й громадянина в Україні: історико-правове дослідження. Теорія, історія, філософія держави та права, 2019. № 2. С. 7–11.